

UDK 314.18:330.341(497.6)(091)
Pregledni rad

Vlado SMOLJAN

**UTJECAJ STANOVNIŠTVA HERCEGOVINE
NA GOSPODARSKI RAZVITAK**
(**Povijesni osvrt**)

U ovom će se tekstu pokušati prikazati širokim potezima slika hercegovačkoga gospodarstva tijekom prošlih stoljeća, od vremena do kojeg nam dopiru današnja saznanja, pa do završetka Prvoga svjetskog rata. To se čini korisnim radi realnije spoznaje vlastite prošlosti, ali i kao pripomoć racionalizaciji naših današnjih postupaka i objektivnjem pogledu u budućnost. Ne samo gospodarsku. Jer, neke odrednice gospodarskih zbivanja na ovom prostoru očitovali su se još u dalekoj prošlosti, zatim trajno zadržavale svoju vrijednost i ostale aktualne do danas. Na njih će biti upozoravano ponekad izrijekom, ali i podtekstom.

Ključne riječi: Hercegovina, gospodarski razvitak, prirodni resursi, stanovništvo, analiza.

U znanosti usvojeni činitelji gospodarskoga razvitka ovdje su nazvani "odrednicama" da bi se istaklo njihovo presudno značenje u nekadašnjim ekonomskim događanjima u ovim krajevima. One su, nadalje, selekcionirane prema ovdašnjim specifičnostima. Time je izmijenjen i njihov standardni redoslijed i značenje.

Kao glavne odrednice privrednog razvitka ovdje se, i iz ovoga razloga, ističe *radna snaga*. Međutim, fizička veličina i kvalifikacijska struktura ovoga faktora ovdje je potisnuta i zamijenjena analizom objektivnih mogućnosti iskorištavanja njezinog stvaralačkoga i misaonoga i fizičkoga potencijala. To jest, i njezinog proizvodnoga kapaciteta i sposobnosti da ostvaruje kvalitetan napredak gospodarstva.

Razumljivo je da se ovo propitkivanje sposobnosti temeljnoga misaonog činitelja u privrednom razvitu u prvom redu odnosi na tada dominirajuću ekonomsku djelatnost, tj. poljoprivredu. Međutim, i oblast zanatstva (a kasnije i industrije) zahvalno je područje za primjenu ovoga proširenog kriterija, kako u srednjem vijeku, tako i u razdobljima osmanske i austro-ugarske vladavine Hercegovinom. A to se odnosi, iako u znatno manjoj mjeri, i na ostale, tada aktivne, komponente gospodarske strukture.

Prema tome, ovaj "hod kroz prošlost" treba pokazati u kojoj je mjeri *domaći čovjek* na ovim prostorima mogao utjecati na svoj, ponajprije ekonomski status u raznim državnim tvorevinama, u kojima se nalazio. Stoga je ovaj tekst i svojevrsno proširenje razmatranja i zaključaka ovoga autora u njegovim do sada objavljenim radovima. U prvom redu knjige *O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti*.¹

Predslavensko razdoblje

U prahistorijsko doba ovaj je kraj bio otvoren onim prostorima, na kojima su nicale, razvijale se ili nestajale civilizacije, obuhvaćajući ga svojim jačim ili slabijim utjecajima. Materijalni ostaci danas svjedoče o nekadašnjoj povezanosti područja sadašnje Hercegovine sa zemljama Mediterana (posebno s Grčkom) i kulturama iz balkanskih i srednjoeuropskih prostora. Kao i o međusobnoj razmjeni dobara.

Osnovni činilac ovoga povezivanja bila je kopnena saobraćajnica, "neolitska transverzala". Stizala je dolinom rijeke Bosne, pa preko doline rječica Fojnice i Neretvice produžavala niz Neretu, te se kopnenim krakom nastavljala do Grčke, a morskim preko Korčule i Lastova - Jadranom dopirala do južne Italije.

Mnogi, ovdje pronađeni relikti iz tih vremena danas su svjedoci te povezanosti. Na taj se način još tada sasvim jasno očitovala jedna od temeljnih odrednica gospodarskoga razvitka ovih krajeva: njihovo neometano povezivanje s ekonomskim procesima u širokom prostornom obuhvatu. A tako i nepresjecanje bilo kakvim zaprekama (od lokalnih preko feudalnih do državnih granica) tokova ljudi, robâ i znanjâ.

Već u *ilirsко doba* ova je odrednica bila bitno obogaćena novim kvalitetom: polifunkcionalnim gradom na moru (odnosno, s njim povezanim

¹ Grada za ovaj rad je u gore spomenutoj knjizi, te u *Poglavljima iz ekonomске historije Hercegovine I-IV*, kao i u 10-ak radova, koji su objavljeni u čaopisima *Motrišta, Hercegovina i Mostariensis*. Iz toga razloga ovdje se neće navoditi pojedinačni izvori, izuzev u slučajevima njihovog naknadnog korištenja.

plovnom rijekom). U takav je grad izrasla Narona, koja je osnovana na mjestu današnjega sela Vida u blizini Metkovića, kao grčka (?) kolonija, još u 5. st. s. e. Za stotinjak je godina taj urbani zametak izrastao u važnoga trgovačkog posrednika između antičkoga svijeta i ovoga dijela Balkana.

Pojava Narone i njezin utjecaj na šire okruženje kroz više sljedećih stoljeća upozorit će budućnost kako je postojanje grada luke ili u donjem toku Neretve, ili na morskoj obali u neposrednoj blizini, nužan preduvjet punoga gospodarskog razvjeta i na nemalom prostoru u njegovom zaleđu.

U patrijarhalnoj društvenoj zajednici Ilira glavne komponente ekonomске osnove bile su primitivna zemljoradnja i nomadsко stočarstvo. Voćarstvo i, vrlo vjerovatno, vinogradarstvo, također su bili poznati. Način proizvodnje i položaj proizvođača nisu se razlikovali na drugim područjima, s kojima su ovi krajevi dolazili u dodir. I ovdje i тамо у исто je vrijeme kamenu motiku zamijenila metalna, a s neznatnim vremenskim pomakom i ovdje je od Kelta preuzet željezni simetrični plug, što je znatno pridonijelo povećanju prinosa ratarskih kultura. A srp, pijuk, lopata, grablje, kosa i kosor bili su univerzalni elementi poljoprivredne proizvodne tehnologije u svim krajevima, s kojima su ovdašnji ljudi dolazili u dodir. To, svakako, treba ponovno istaknuti: barem u pogledu uvjeta iskorištavanja ovoga elementa prirodnoga bogatstva jednoga naroda, u ilirsko je doba ovdašnji čovjek bio ravнопravan svom bližem ili udaljenijem susjedu. I tako sve do polovine drugoga tisućljeća novijega povijesnog doba!

Međutim, već se ovdje u to vrijeme, prije, otprilike, 2,5 milenija, u strukturi poljoprivredne proizvodnje pojavila kultura, koja se uporno održavala do današnjice: vinova loza. Iako postoji dilema jesu li je Iliri i ranije uzbudili ili su je počeli saditi tek po naputku grčkih kolonista, nesporno je da je na ovom području bilo vinograda još u 4. st. s. e. A upravo vinogradarstvo i vinarstvo uvjerljivo upozoravaju na već iskazani zadatok svake "razvojne odrednice": omogućavanje i poticanje njezinog punog korištenja. Ova će napomena, međutim, biti sadržajnija u jednom od sljedećih poglavljja.

Početkom nove ere Rimljani su, konačno, potpuno potčinili prostrane oblasti između Jadrana, Makedonije i Dunava. Tada je započeo relativno dugi period mira i prosperiteta Pax Romana. U to su doba došle do punoga izražaja ekonomске prednosti već opisanoga zemljopisnog položaja ovih krajeva. Te su se prednosti još snažnije izrazile procvatom Narone (po nekim nastanjivalo ju je oko 100.000 stanovnika), te izgradnjom brojnih i kvalitetnih cesta. Od tada je "rimski drum" povezivao, paralelno s morskom obalom (ali u nepodređenom zaleđu) vođenom trasom, Salonu,

Naronu i Epidaur, od kojih su se poprečni putevi probijali prema kontinentu, sve do Save i Dunava. Od tada je ovaj sustav "rimskih cesta" ostao glavnom prometnom okosnicom ovih krajeva sve do polovice 19. st.

Razumljivo je da su strateške potrebe bile glavnim razlogom izgradnje ovih cesta, ali one su omogućavale uspješniji transport uopće, a to je poticalo povećanje robne proizvodnje i stvaranje tržišnih viškova žitarica, stoke i stočnih proizvoda, plasman oblovine itd. Pa i izvoz u Italiju. A da su tokovi robne razmjene bili dvosmerni, uloga Narone je bila iznimna.

Konačnom zaključku o stanju hercegovačkoga gospodarstva u to vrijeme pomaže stajalište domaće znanosti, po kojemu su "blizina mora i rani ulazak većeg dijela Hercegovine u sferu neposrednih utjecaja grčkih i rimskih kolonija na jadranskoj obali doprinijeli bržem uvođenju naprednijih agrikulturnih metoda i življoj trgovini".²

To stajalište potvrđuje razvitak poljoprivrede, napose pojava poljoprivrednih dobara (*villae rusticae*), kao što su to bili Čelebići na Neretvi južno od Konjica, Višići i Mogorjelo kod Čapljine, Proboj kod Ljubuškog itd. Ta su dobra postali centri naprednih poljoprivrednih ekonomija sa začecima prehrambene industrije, pa su utjecali na razvoj agrara i u razbacanim selima svoje okolice. Seljak je imao uzor i za izbor kultura i za proizvodnu tehnologiju, a te su mu "villae" osiguravale i plasman viškova. I, vjerojatno prvi put u povijesti ovih krajeva, tada su poduzimani i opsežniji agrotehnički radovi, kao što su to, na primjer, bili na odvodnjavanju zamočvarenih polja u dolinama Neretve i Trebišnjice.

Stočarstvom su se i u to vrijeme uglavnom bavili autohtonim Iliri. Prostrana ispasišta u planinskim dijelovima Hercegovine pogodovala su uzgajanju goveda, ovaca, svinja, konja i magaraca, čemu se, sigurno, pridružio i faktor tržišne potražnje u susjednim, te, posebno, obalnim gradovima. Pa i mogućnosti izvoza.

U to je vrijeme slijev Neretve bio bogat drvom. Oblovinu se prevozila vodotokom do Narone. Hrastovina i brestovina su tada služile brodogradnji za izgradnju galija. Vjerojatno je prerada drveta bila razvijena na razini znanja i uspješnosti kao u drugim provincijama carstva.

Središta obrtništva i trgovine u antičko doba bili su gradovi, trgovišta na cestama i putne postaje. Tada se, uz već tradicionalne obrte (obradu kamena, drveta, izradu odjeće u kućnoj radinosti i sl.) pojavio i jedan novi: proizvodnja opeke, koja se više nikada kasnije neće (u iole značajnijoj količini) izrađivati na ovom tlu. Tragovi ciglana, tih prvih industrijskih

² Ovu sam misao pronašao kod Esada Pašalića.

nagovještaja, otkriveni su kod Mogorjela, Žitomislića, u Potocima sjeverno od Mostara, zatim kod Humca u blizini Ljubuškog i u okolini Trebinja, a postoje naznake da su lokalne ciglane proizvodile opeku i oko Konjica i u dolini Rame. Treba, konačno, još dodati da ni vještina eksplatacije, obrade i gradnje kamena ovdašnjih kamenara nije bila slabija od one u Dalmaciji i udaljenijim krajevima: i u ovom je obrtu znanje i iskustvo bilo ujednačeno.

Na osnovu do sada izloženoga može se zaključiti da se u vrijeme Rimskoga Carstva gospodarski pejsaž ovih krajeva, buduće Hercegovine, nije razlikovao od onoga u tada poznatom svijetu. Kao što se nisu razlikovali ni tehnologija iskorištavanja zemlje, uzgoja stoke, obrade i prerade sirovina, nabava potrebnoga i plasman suvišnoga. Ljudi tih krajeva tada su sličnim koracima kročili prema budućnosti. I činilo se da će isto sunce trajno obasjavati taj krajolik. I da su u punom pravu oni ljudi, koji će mnogo kasnije napisati da je ovo doba bilo "zlatno doba gospodarskog razvitka (Hercegovine)".

Iz izloženih bi se činjenica trebalo još zaključiti kako je u ovom povijesnom odlomku ovdje izgrađivano gospodarstvo iz realnih odnosa, da je u tome bilo poticano, a ne sputavano, te da je bilo izraz objektivnih mogućnosti. Međutim, njegov je daljnji rast prekinut slabljenjem organizacije koja ga je i omogućavala, njegovom kasnijom propasti i mnogostoljetnim periodom mrtvila.

Otprilike krajem 3. st. završen je dulji mirniji period u povijesti ovoga kraja i počelo je višestoljetno razdoblje snažnih društvenih i ekonomskih potresa. U njemu će se stvoriti i preduvjeti za pojavu BiH na historijskoj pozornici.

Srednji vijek

Kako smo nastojali obrazložiti, ovi su krajevi, dok su bili u sastavu Rimskoga Carstva, doživjeli ekonomski procvat. To se moglo dogoditi, jer su kao organski dio veće cjeline bili nepodijeljeni granicama i nesputavani zakonima. Stoga se njihova onodobna otvorenost i sloboda inicijativâ dokazala kao temeljna pretpostavka sveopćega razvitka. I ta će vrijednost i u budućim vjekovima ostati neupitnom.

Slom Rimskoga Carstva, provale Huna i Avara, osvajački pohodi Gota, Madžara i Bugara, česte epidemije zaraznih bolesti, velike prostorne preraspodjele stanovništva ostavile su tragove i na ovom dijelu Balkanskoga poluotoka. Povijesni izvori izričito spominju pustoš ovih krajeva prije dolaska Slavena. I u tome je jedan od razloga što je novi početak historije

na ovom području obavljen tamom i što je proces kristalizacije višega oblika političke organizacije države kod novopristiglih plemena bio dugotrajan.

Nakon 1180. god. Bosna se javlja kao čvrsta i izgrađena država, ali je tek u 30-im godinama 14. st. bosanski ban Stjepan Kotromanić zavladao cijelim Humom s Popovim poljem, oblasti koja se od 1448. god. počinje nazivati Hercegovinom.

Međutim, već polovicom 10. st. započeo je oporavak Europe od sličnih nevolja. Dinamika gospodarske obnove bila je ubrzana i neprekinuta; krčenjem šuma i šikarja osvajane su nove i znatne poljoprivredne površine, pri čemu su sistematski isušivane močvare. Zakonskim mjerama s jedne, a privrednim potrebama s druge strane, oživljavani su postojeći i osnivani novi gradovi. Proces urbanizacije je bio nezaustavljen. Širina pojave novih izuma i tehničkih unapređenja u 12. i 13. st. dovela je do toga, da se o tom dobu s pravom govori kao o prvoj tehničkoj revoluciji srednjeg vijeka. U tim su procesima rudarstvo i trgovina bili značajni učesnici.

Upravo su te privredne grane dovele do brzoga uspona bosanskoga gospodarstva i pojave novih gradova. I upravo su te djelatnosti razlog očitijem zaostajanju Hercegovine u privrednom buđenju, koje je pokušavala, ali ne i uspjela, nadoknaditi! Razmjerne obimna trgovina s Dubrovačkom Republikom bila je vodeća u tom pokušaju (“Hercegovački trgovci su skinuli bijele bječve i obukli škrlatne dolame”, bijaše zapisano). Međutim, tada se prvi put na ovom prostoru pojavila državna granica, koja će i u kasnijim vremenima trajati kao veća ili manja zapreka međusobnim gospodarskim prožimanjima.

Nije samo ta granica bila uzrok relativnog opadanja ekonomskih kvaliteta zemljopisnoga položaja ovih krajeva u odnosu na razdoblje rimske uprave: značajniji razlog tome jest iščeznuće Narone, toga snažnog privrednog žarišta na ovom prostoru. I bosanski vladari i hercegovački despoti to su sasvim dobro uočili, pa su nastojali podizanjem novih razvojnih pokretača na moru (Novi, Brštanik kod Opuzena) to prevladati.

Međutim, razvitak srednjovjekovnoga gospodarstva na bosansko-hercegovačkom prostoru obilježen je jednom iznimnom činjenicom, kojoj neće biti dopušteno da se ponovi u sljedećim stoljećima: *Jedino u razdoblju srednjovjekovne države domaći ljudi su mogli uskladiti državnu politiku sa svojim ekonomskim interesima i tako utjecati i na dinamiku i na sadržaj gospodarskoga razvijatka.*

Vlastita ekomska politika bosanske države dosegla je najveći domet za vlade kralja Tvrtka (1353.-1391.). Ta se politika zasnivala na emancipaciji od dubrovačke i kotorske ekonomije, a širenjem državnoga teritorija

prema jadranskom primorju i srednjodalmatinskim otocima, na stvaranju uvjeta za neometane gospodarske veze i s mediteranskim, i s udaljenijim zemljama.

God. 1332. Tvrtko je započeo izgradnju novoga grada u bokokotorskom zaljevu Svetog Stefana, odnosno današnjega Herceg Novog. Taj zamišljeni emporij bosanske države (tržište soli i vina, proizvodnja tkanina i oružja, razvitak obrtništva) nije i ostvaren; nužnost kompromisa s Dubrovnikom zaustavila je ambiciozno započet uspon. Ni Brštanik, lučica na Neretvi, blizu njezinoga ušća, u kojoj se razvila u prvom redu trgovina solju, a zatim žitom, olovom, vinom, konjima i drvom i, što u punoći odražava privrednu koncepciju ovoga bosanskog vladara, u kojoj su građeni brodovi, postajala je samo do kraja 15. st. Skup tadašnjih političkih okolnosti nije bio u prilogu njezinom opstanku.

“Najodlučniji poduhvat”, prema mišljenju Sime Ćirkovića, “u privrednoj politici poznat u našim zemljama u srednjem veku” pokušaj je ekonomskoga osamostaljenja hercega Stjepana Vukčića Kosače (1405.-1466.). Taj feudalni vladar bio je u svojim postupcima još energičniji od Tvrtka. Iako su poticaji njegovoј ekonomskoj politici proizlazili, u prvom redu, iz njegove teške finansijske situacije (vrlo visoki troškovi ratovanja, izdržavanje dvora i upravnoga aparata, diplomacije, harača i ubičajenih darova Turcima i drugima), ona je bila usmjerena ekonomskom osamostaljivanju kako njegove pokrajine Hercegovine, tako i bosanske države, što je trebalo olakšati razvoj vlastitih proizvodnih snaga. U sklopu takvoga koncepta herceg je počeo uvoditi nove carine i daće, povisivati postojeće fiskalne takse i ograničavati trgovinu s Dubrovnikom (npr. zabranom Vlasima iz zaleda da kupuju sol u tom gradu itd.).

Istodobno, sustavna se aktivnost odvijala na uspostavljanju nove ekonomске uloge onoga dijela jadranske obale u zaljevu Boke kotorske, što je pripadao Hercegovini. To je bilo nužno, jer je poslije Tvrtkove smrti grad Novi izgubio sve privredne sadržaje. Tako je u Sutorini otvorena solana i tržište soli, a u Novom počeo se ubrzano izgrađivati grad. Nizom stimulativnih mjer nastojalo se privući obrtnike (zajmovima, otkupom čitave proizvodnje i sl.), a posebno dovedeni majstori počeli su izrađivati oružje, vunene tkanine i razne predmete od metala i drveta...

Ali, kako su hercegove akcije pogađale u samu bit koncepcije iz koje se razvijala privreda i sam grad Dubrovnik, Republika sv. Vlaha morala je reagirati. Stoga je 1450. god. zabranila trgovinu s hercegovom zemljom. To je bio povod ratu od 1450. do 1454. god., poslije kojega je Dubrovnik prešutno pristao na trgovinu solju u Novom, dok se herceg odrekao dalnjih pokušaja emancipacije od ekonomске prevlasti svoga susjeda.

Treba li napomenuti kako se u oba primjera (jednom na razini države, drugi put jedne feudalne oblasti) o pokušajima realizacije vlastite ekonomske politike snažno probija poruka o “neolitskoj transverzali”? Novi, pa Klek, zatim Brštanik te ponovo Novi, čak i kao središnje točke ekonomske politike, dovoljno svjedoče o trajnoj vrijednosti spomenute poruke.

U srednjem vijeku hercegovačka poljoprivreda nije zaostajala ni po širini proizvoda, ni po sredstvima i načinu obrade zemljišta u to vrijeme prema dostupnim područjima Balkana i Mediterana. Stočarstvo je, čini se, bilo čak natprosječno razvijeno. Prethodno spominjana odrednica o “iskoristivosti potencijala” ovdje bi ukazivala da se ovaj prirodni izvor, barem prosječno, koristio. Ipak, treba napomenuti da su pri tome izostali pokušaji slični spomenutima u Francuskoj, Švicarskoj itd., tj. nije se nastojalo da uvriježena tehnologija bude poboljšavana radi povećanja efikasnosti.

Ipak, u ovim je krajevima jedna specifična kultura bila tada u procвату: vinova loza. I to ne samo u Hercegovini, nego i u Bosni, iz koje je kasnije zbog raznih uzroka gotovo iščezla. “Zlatno doba vinogradarske i vinarske proizvodnje u srednjovjekovnoj Bosni bilo je u 14. i 15. st., u kojima su, kako kasniji turski popisi dokazuju, vinogradi bili rasprostranjeni ne smo u današnjim vinorodnim krajevima, nego i po gotovo svim krajevima Bosne.”³

Međutim, Hercegovina će izići iz srednjega i ući u novi vijek kao ruralno područje s rijetkim i slabašnim začecima urbanizacije. Grad, koji će se tada pojavititi bit će, po opravданoj primjedbi Branislava Đurđeva, strano tijelo, daleko od naroda. Tako će ovaj kraj ostati bez intelektualnoga supustrata - neophodnosti u svom razvitku. I kada u susjednoj Dalmaciji taj supstrat bude osnivao u Splitu, Zadru, Kaštelima, a da Dubrovnik ne spominjemo, Akademije i razna društva za unaprjeđenje agrara, ovdašnje će selo ostati i bez tih, zahvaljujući posebnim prilikama malo učinkovitih, ali razumnih pokušaja.

Doba turske vlasti

Kolumbov podvig iz 90-ih godina 15. st. nije u to doba bio osamljen. Novi su se pomorski i kopneni putevi ucrtavali u zemljopisne karte, novi su se pronalasci množili, a čovjekovi vidici se širili i sve dalje dosezali. To je bilo vrijeme, koje je poticalo i uspon gospodarstva. I upravo tada,

³ Na ovom mjestu treba upozoriti na izvrsnu, netom izašlu knjigu RUDOLFA KRALJEVIĆA, *Bosanska i hercegovačka vinogradska baština (1800.-1878.)*, Mostar, 2006., iz koje je preuzet ovaj navod (str. 17).

u toj dinamici novoga doba, Hercegovina je fizički (samo fizički!) pripala Osmanskom Carstvu. Moćnom, ali na silaznoj putanji svoga razvitka i gotovo u svemu drugačijem. Ono će je neumoljivo odvojiti od matice globalnih ekonomskih strujanja. A s obzirom na to da je ovo carstvo bilo tada u gotovo neprekidnim ratovima sa svojim susjedima, ni vanjske okolnosti ni unutarnje zakonitosti neće pogodovati gospodarskom razvitu ovih krajeva.

Ekonomске vrijednosti geografskog položaja Hercegovine tada se bitno pogoršavaju. Do 1718. god. čitava je Dalmacija postala posjedom Mletaka, pa se između nje i ovih krajeva ustalila čvrsta i za privredna međuutjecanja vrlo često neprohodna granica. Kao što je i granica s Republikom sv. Vlaha sada neumoljivija dijelila prirodni ekonomski prostor i često je služila više kao izvor bogaćenja carskih eminâ i lokalnih moćnika nego legalnoj trgovačkoj razmjeni.

Osim toga, hercegovačko područje sada se našlo na krajnjoj periferiji velike državne tvorevine. Glavni su tokovi roba kolali putovima daleko od nje, a i nestabilna vremena nisu bila poticajna da se blizina Jadrana iskoristi za, na primjer, repliku Narone! Čak, štoviše, Turci su odmah nakon dolaska u ove krajeve napustili dvije zatečene luke u neposrednoj blizini Splita, što je vrlo jasno ukazivalo na nerazumijevanje potencijalne koristi od njih.

Konačno, “neolitska transverzala” izloženim je činjenicama odgurnuta u tamu prošlosti. Pa su se, sve do pred kraj osmanske vladavine, neobnavljanim rimskim drumovima mučno probijale konjske karavane.

Zemljopisni položaj Hercegovine postao je, dakle, u ovim vremenima sasvim potisnuta ekonomска vrijednost.

Međutim, prije prelaska na opisivanje realnoga stanja i značenja pojedinih onodobnih gospodarskih grana, treba istaknuti prema stajalištu znanosti bitnu karakteristiku promjena, što su se u svijetu dogodile na ovom prijelomu historijskih epoha, a koje je Eugen Friedell sažeо kako slijedi: “U to su se vrijeme zemlje ove planete podijelile. Jedne su, svladavši opsjednutost srednjovjekovnim dogmama, prihvatile promjene kao zakon razvitka i kod njih se pojavio *nagon za privređivanje*”,⁴ čemu istaknuti predstavnik islamske filozofije dodaje da drugi “bijedno odustadoše od toga da misle o sebi i utekoše u prošlost kao u pribježište”,⁵ te prihvatiše borbu protiv promjena kao zakon vlastitoga opstanka.

⁴ EUGEN FRIEDELL, *Kultura novog vremena*, Zagreb, 1940., str. 160.

⁵ M. M. SHARIF, *Historija islamske filozofije*, II., Zagreb, 1988., str. 422.

Uvjereni smo da će ova stajališta pridonijeti razumijevanju činjenica iz teksta što slijedi. Napose onih, po kojima su u Engleskoj još u 15. st. oslobođeni kmetovi, te da se već početkom 16. st. u sjeverozapadnoj Europi dogodila poljodjelska revolucija, koja je unaprijedila sve elemente agrarne proizvodnje, dok je i u to vrijeme i u budućem periodu od 400 godina hercegovački agrar tavorio bez pomaka. Jer, turski defteri, koji su bili vođeni pedantno koliko je to bilo moguće, pokazali su da se do 1850. i 1852. god. izbor poljoprivrednih kultura ovdje nije bitno promijenio, izuzev što je (uglavnom) šljiva potisnula ranije posvudašnje bosanske vinograde.

Međutim, *hercegovačka poljoprivreda* nije u ovom razdoblju svoga postojanja koristila u punoj mjeri ni prirodne izvore, ni, iako zaostala, dosegnuta tehnološka znanja i iskustvo. Odnosno, mogući kapaciteti nisu bili produktivno iskorišteni. Potvrdu za to ne treba mnogo tražiti: pokušaji (i rezultati!) Ali-paše Rizvanbegovića uvjerljiv su dokaz.

Pa radi kojega, onda, razloga, ova ključna komponenta tadašnjega gospodarstva nije davala svoj mogući doprinos?

U Osmanskom Carstvu zemlja je smatrana carevom (emirovom), pa otuda i "mirijska zemlja". Obrađivao ju je rajetin, pripadnik klase raje, koji je bio obvezan davati naturalnu i radnu rentu. Iz toga je odnosa proizlazila zatvorena naturalna poljoprivreda. Tome treba dodati da seljak nije smio mijenjati namjenu zemlje, bilo da se radilo o oranici, vinogradu, voćnjaku, livadi ili pašnjaku, pa se može ocijeniti da je ekonomski koncept Osmanlija u oblasti poljoprivrede bio onaj egzogeni uzrok što je odlučno potisnuo ne samo značenje prirodnih uvjeta za poljoprivredni razvitak, nego i utjecaj proizvođača u njemu i time bio odlučan uzrok njezina zaostajanja, kao i nemoći seljaka da se aktivno odnosi prema korištenju zemlje, to jest prema vlastitom opstanku. Tako je taj sustav trajno generirao ravnodušnost obradivača zemlje prema rezultatima vlastitoga rada. A oni su bili, pored toga što su u radni proces ulagali samo fizičku snagu, sve više opterećivani davanjima, zakonitim ili nezakonitim, državi i pojedincima. Stoga je ovaj drugačiji tip feudalizma, čija je jezgra bila "mirijska zemlja" i na njoj pasivni obrađivač, neprekidno reproducirao postojeće stanje, odnosno stagnaciju. Jer, "čovjek koji ne može steći imovinu ne može imati drugog interesa nego da radi što je moguće manje".⁶

⁶ ADAM SMITH, *Istraživanje prirode i uzrok bogatstva naroda*, Zagreb, 1952., str. 850.

Vinogradarstvo i vinarstvo bili su razvijena djelatnost na prijelazu pod tursku vlast.⁷ A sam odnos osvajača prema ovoj djelatnosti citirani je autor ovako opisao i protumačio: "Usprkos nemilosrdnom rušilačkom učinku turskih pljačkaško-osvajačkih upada i ratnih razaranja, povremeno praćenim osvetničkim zatornim 'sječama' kršćanskih vinograda, zatim punoj opreci islama i vinarstva, vidljivoj težnji k sortnom zaokretu od poglavito vinskih na pretežitije jestive biri stolnoga grožđa i onoga za sušenje, Turci uglavnom, ipak, nisu trajno uništili, iako su najčešće, početno i privremeno, vrlo snažno uzdrmali same temelje preosjetljive i veoma ranjive vinogradarsko-vinarske poljoprivredne kulture. Pri tome su je, samo iznimno, u zonama neprekidnih oružanih sukoba i zadugo, ponegdje i zauvijek, iskorijenili i onemogućili, budući da su protiv svojih zapadnih protivnika vodili, između ostalog, i nesmiljeni gospodarski rat", dok je razlog drugačijeg odnosa novih gospodara prema ovoj poljoprivrednoj kulturi ovako ocijenio: "Turci nisu 'iščupali' lozu iz bosansko-hercegovačkog prostora, između ostalog, i zato što su i sami došli iz zemlje koja se vrlo često, moguće i najčešće, spominje kao jedna od najvjerojatnijih pradomovina loze, vinogradarstva i vinarstva, pogotovo ako joj granice sagledavamo u njezinoj trakontinentalnoj imperijalnoj veličajnosti."

Ipak, izuzev sporadičnih i nevelikih iznimaka, grožđe je iščezlo iz popisa; zadržalo se samo u blagajskoj, mostarskoj i, djelomično, bjelopoljskoj kotlini. Pa, iako je Ali-paša pokušao u prvoj polovici 19. st. svojim poznatim metodama razbudititi kod Brotnjaka zamrlu ljubav za vinovom lozom, "od davnine vrlo jaki vinarski kotari Ljubuški, Stolac i Trebinje" trebali su svoju pravu priliku čekati do austro-ugarske okupacije, odnosno do razdoblja poslije 1886. god. Kao što ju je, uostalom trebao čekati cijeli agrarni kompleks ovih krajeva.

⁷ RUDOLF KRALJEVIĆ, op. cit., str. 19. Svi daljnji podaci o vinogradarstvu i vinarstvu do 1878. god. preuzeti su iz ovoga djela. Međutim, autor objašnjava "razvojnu depresivnost i začuđujuće dugotrajnu apatičnu učmalost - od ikona najvinorodnije bosanskohercegovačke geografske cjeline - Zapadne Hercegovine"... "često ponavljanim ratnim nadmetanjima, što su trajno proizvodila tjeskobna stanja sigurne nesigurnosti". Slažući se s ovom ocjenom, nama se čini da je ipak osnovni uzrok "sigurne nesigurnosti" bio u općoj ravnodušnosti seljaka i nepostojanju poticajne gospodarske razvojne politike. Jer, sam autor navodi da se stabilniji vinogradarsko-vinarski razvitak u Hercegovini odvijao tek na zalazu turske vlasti (str. 128.) kada je bilo sasvim sigurno da dolazi vrijeme reforma i kada je novi trgovački sloj bio pokretač ne samo razvijanja trgovine, nego i za nju nužne proizvodnje. A i grožđe i vino bili su i tada traženi artikli.

A o tome da se to višestoljetno čekanje moglo (moralo) skratiti, neka potvrdi sljedeća priča.⁸ "Početkom 30-ih godina 19. st. započelo je u Hercegovini, po mnogo čemu izuzetno, 20-godišnje razdoblje, koje je, iako obilježeno i nasiljem, zacrtalo neke od mogućih puteva hercegovačkog agrara, pa i gospodarstva uopće. To je bilo razdoblje Ali-paše Rizvanbegovića, koji je za svoju obitelj dobio pravo nasljednog vezirstva. Međutim, taj vezir hercegovačkoj ejaletu izdvojio se 1833. god. iz bosanskoga pašaluka.

Ali-paša je kao suvereni gospodar Hercegovine mogao početi ostvarivati svoju lozinku: Neka čekić kuca ili puška puca! Njegove, vrlo često surove, aktivnosti u poljoprivredi bile su usmjerenе na povećanje obradivih površina, uvođenje novih kultura, melioracije polja i, uopće, modernije metode proizvodnje. Proizvodnja duhana se ubrzo popela ne preko 500 t (u ljubuškom kraju oko 160 t, mostarskom i trebinjskom na po 140 t, te stolačkom oko 100 t). Sigurno je da je toliko, za ono doba relativno znatna, proizvodnja rezultirala i iz prinude, jer je svaki seljak, gdje su prirodni uvjeti dopuštali, morao uzgajati duhan, krumpir i kukuruz, ali nije bilo zapostavljeno ni uvođenje novih kultura.

Ali-paša je potakao 1845. god. gajenje svilene bube u Brotnju, na Buni i u okolini Mostarca, ali pokušaji s pamukom i sezamom nisu davali rezultata.

Kao predmet potrošnje u ovim krajevima riža se prvi put spominje 1762. god. Pašini pokušaji s njezinim uzgojem nisu bili bez uspjeha: od 40.000 kg, koliko je proizvedeno oko 1860. god., proizvodnja je narasla u godinama pred okupaciju na oko 150.000 kg. U Mostaru, na Radobolji, bila je podignuta i ljuštionicica riže.

Ali, ta snažna pokretačka ličnost nije se na tome zaustavljala. U okolini Mostarca, Stoca, Ljubuškog i, posebno, Blagaja, organizirao je na neplodnim tlima sadnju dudova, maslina, šipka i, uopće, južnog voća. A još su mu dalekosežnije bile zamisli o izvođenju hidromelioracija. Tako je, na primjer, Trebižatsko polje, do 1846. god. močvarno i potpuno nenastanjeno, ubrzo isušeno i na njemu se uzgajala riža...

Činjenica je da se (pašine) zamisli nisu zaustavljale samo na unapređenju poljoprivrede: u njegovo je doba otvoren rudnik zlata na donjoj Rami, nedaleko od Slatine, a naredio je da se u Kleku izgradi više skladišta soli...

Međutim, svi su se ti pokušaji odvijali u pogrešno vrijeme, izvan realne životne situacije. Ekstremne suprotnosti između obespravljenih i

⁸ Odlomak o Ali-paši iz rada je ovoga autora: "Gospodarski razvitak Hercegovine", *Motrišta*, 17., Mostar, 2000., str. 63-64.

osiromašenih seljaka i historijski anakronih feudalaca bili su zapreka da se ti pokušaji pretvore u zajedničku svjesnu akciju. Zato su se oni ugasili padom Ali-paše i ostali kao bizaran podatak u ekonomskoj povijesti Hercegovine, koji svojom osebujnom dramatikom svjedoči kako su bile nesavladive zapreke njezinom privrednom rastu u to vrijeme.”

Ovaj anegdotalni ulomak s Ali-pašom Rizvanbegovićem u glavnoj ulozi pokazuje kako se paralizirajući utjecaj jedne antiekonomске doktrine, koja je proizvodila posebno “stanje duha” mogao suzbiti samo silom. Što će, uostalom, ustanci u ovim krajevima vrlo brzo i uvjerljivo potvrditi.

Možda se ni u jednoj gospodarskoj djelatnosti nisu izrazile s tako poraznim posljedicama unutarnje zapreke ekonomskom razvitku i ozakonjeno obuzdavanje stvaralaštva, kao što je to bio slučaj *u zanatstvu*. Taj, u susjednim krajevima “nosivi” dio ekonomije (Dubrovnik!) ovdje je bio razvojno nemoćan.

U prvom redu, u gradovima se nakon dolaska turske vlasti počelo razvijati obrtništvo, koje je, izuzev onoga dijela čiji su proizvodi i usluge bili potrebni vojsci, bilo upućeno na sasvim nejako domaće i radi orientalnoga karaktera proizvoda (Verena Han) na gotovo potpuno nezainteresirano inozemno tržište. Time su njegovi razvojni okviri bili sasvim skučeni.

Drugi, a po svom značenju bitni i važni razlog neuspjeha osmanskoga zanatstva na ovom tlu, nalazio se u njegovoj izvornoj koncepciji. A o tome sasvim sažeto. U 14. st. bilo je stanovište islamskoga prava da je sve što je vrijedno saznanja spoznato i bolje shvaćeno od prvih generacija, koje su bile bliže izvoru, pa je zavladala dogma po kojoj je “sve što je vrijedno već spoznato”. Ta je dogma prouzrokovala strah od tzv. “novotarija”, pa se za svaku promjenu pretpostavljalo da bi mogla biti nedopustiva. Stoga se od nje ili odustajalo, ili je bivala silom sprječavana. I sve dotle, da je, na primjer, jednom mostarskom terziji bila zatvorena radnja na 15 dana, jer je na zahtjev kupca izradio drugačiju, ljepšu feredžu od uobičajene (što bi značilo od “dopuštene”).

Kako je, nadalje, u okviru iste dogme “ugledanje u nevjernike bilo nevjerovanje”,⁹ ugledanje i preuzimanje iskustva naprednijih obrtnika i obrtništva iz razvijenijih zemalja nije bilo dopustivo. Stagnacija obrtništva bila je zakonitost, a osim atrofije sâme djelatnosti, time su suzbijene sve mogućnosti da iz njegovoga dijela izrastaju manufakture i industrija! Nemoć ovoga značajnog dijela gospodarstva bila je tako potpuna.

⁹ EMIR ŠAKIB ARSLAN, *Zašto su muslimani nazadovali, a drugi napredovali*, Zagreb, 1995., str. 55.

Za razliku od obrtništva, *trgovačka djelatnost* bila je ovdje u osmanskom periodu aktivniji činilac privredne strukture, zahvaljujući i nekim unutarnjim i nekim vanjskim faktorima.

Trgovina je, ponajprije, bila izdašan izvor fiskalnih prihoda i omogućavala je osobno bogaćenje pojedinaca s raznih društvenih razina, sve do eminovih pomoćnika na skelama i usputnih "čuvara reda". A sloboda njihovih aktivnosti proizlazila je i iz činjenice što trgovanje nije bilo praćeno bilo kakvim dogmatskim ograničenjima. Iz ekonomskoga učenja Kurana navest ćemo samo dva ključna stava: "O, vjernici, jedni drugima na nedopušten način imanja ne prisvajajte, ali dopušteno vam je trgovanje uz obostrani pristanak", te: "Alah je dopustio trgovinu, a zabranio lihvarstvo".¹⁰

Vanjski faktor relativne trgovačke živosti u tursko doba u ovim krajevima bio je Dubrovnik i tržišna potražnja: s jedne strane granice sol, tkanine itd., a s druge žitarice, meno, vosak, drvna građa...

Još jedan značajan poticaj živahnijem trgovaju na ovim prostorima u opisivanom vremenu ne bi smio biti ispušten: trgovina je bila ona ekonomski aktivnost koja je, uvlačenjem robno-novčanih odnosa u jedan feudalni ekonomski organizam nužno morala tražiti nova područja, a nalazila ga je u vanjsko-trgovačkom poslovanju. Nalazila i pronašla.

Već u drugoj polovici 17. st. i u Hercegovini se počela osjećati tendencija austrijskoga ekonomskog prodiranja na Balkan. Neki trgovci s ovoga područja reagirali su seobom u austrijske zemlje. U konkurenciji s dubrovačkim trgovcima ovi novi će prevladati. I zaista, u Hercegovinu se uvozi sve više austrijske robe. Počela je ekomska okupacija ovih krajeva. Trgovci, koji su odselili iz Hercegovine, utjecali su i na napredak trgovine u starom kraju. Financiranjem i usmjeravanjem sitnijih domaćih trgovaca omogućavali su i njihove prodore u svijet. A neki su od njih u svom poslovanju postizali iznimne uspjehe. Na primjer, braća Jovo i Maksim Kurtović, koji su se oko 1750. god. doselili u Trst iz Trebinja, postali su toliko utjecajni u trgovini, da je jedan austrijski ministar u svom referatu izjavio za Jovu da "ovog vještog čovjeka treba smatrati osnivačem austrijske pomorske trgovine s Levantom". Ovaj primjer, međutim, nije usamljen kao dokaz o latentnim vrijednostima tadašnjih ljudi iz ovih krajeva, a iz njih slijedi sasvim određeno pitanje: Zar njihovi suzumljaci, na primjer, u obrtništvu i agraru nisu mogli postizati slične domete?

U podtekstu, kao i u samom tekstu prethodnih stranica sasvim se jasno očituje glavni endogeni uzročnik "hoda po mukama" hercegovačkoga

¹⁰ M. M. SARIF, *Historija islamske filozofije*, I., Zagreb, 1988., str. 199 i 200.

gospodarstva u promatranom dijelu njegovog postojanja: ekomska doktrina i konkretna gospodarska politika umornoga carstva, koje je, gubeći sposobnost samoobnavljanja, utonulo u prošlost. Pa tako izgubilo i budućnost.

Međučin

Iz obrazloženjâ s prethodnih stranica zaključak je da hercegovačka poljoprivreda nije u velikom dijelu svoje prošlosti postizala moguće domete ni u okviru postojećih prirodnih ograničenja. Pasivni proizvođač i ravnodušna uprava nisu mogli biti činitelji u borbi za napredak. Puna četiri stoljeća.

Ni u susjednoj Dalmaciji, sve do početka 19. st., neposredni obrađivač zemlje nije bio odlučujući proizvodni faktor. Između njega i vlasnika zemlje uspostavljen je ugovorni odnos, tzv. kolonat, pa je i u ovom slučaju vrijedilo, najprije spomenuto, pravilo Adama Smitha. I u tome je bio jedan od razloga što je u ondašnjem svijetu imenicu "Dalmacija" pratio, u pravilu, pridjev "posrnula".

I u to doba, u kojem je stanje poljoprivrede u ova susjedna dijela raznih država bilo gotovo istovjetno, ukazalo se svjetlo. Razumni su ga bili dočekali s nadom.

Austrija je ustupila 26. prosinca 1806. Dalmaciju Francuskoj. Upraviteljem providurom novostečene pokrajine postao je iznimno obrazovani Mlečanin Visko Dandola, koji je odmah po dolasku proglašio narodu da ga vode "poštene i čiste misli".¹¹ Odmah zatim upoznao je Napoleona sa svojim programom preobražaja "posrnulih krajeva", što je ovaj odmah i odobrio. U sklopu mjera za reorganizaciju i unaprjeđenje poljoprivrede za nas je od posebnoga značenja preporuka o "isušivanju blata" uz napomenu o sposobnosti neretvanskih blata "da budu provedena u poljodjelske kulture i ribnjake".¹² Široko zasnovani program izgradnje cesta bio je i realiziran: od Zadra do Metkovića nanovo su izgrađeni ili obnovljeni svi rimski drumovi.

Međutim, u našoj historiografiji različite su ocjene rezultata francuske uprave Dalmacijom, iako "Napoleonov intermezzo u Dalmaciji najvažniji hrvatski povjesničari od Šišića i Novaka preko Antoljaka i Šidaka, pa do najnovijih, odreda ocjenjuju pozitivno".¹³ A uzroci disonantnih tonova moći će se nazrijeti iz pregleda razlogâ narodnoga odbora francuskoj

¹¹ FERDO ŠIŠIĆ, *Pregled povijesni hrvatskog naroda*, Zagreb, 1962., str. 384.

¹² STANKO OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split, 1955., str. 108-109.

¹³ MARIN KUZMIĆ, "Marseljeza na Jadranu", *Slabodna Dalmacija*, Split, 19. 8. 2006., str. 20-21.

vlasti. Jer, narod u velikoj većini, izuzev malobrojnih intelektualaca, tu vlast nije prihvatio. Usprkos njezinim nesumnjivim naporima na preporodu jednoga zaostalog kraja, "ipak su Dalmatinci, a naročito puk i niže svećenstvo s franjevcima na čelu žestoko mrzili Francuze i njihovu upravu, gledajući u njima bezvjerce i jakobince".¹⁴ Tome treba dodati nezadovoljstvo, posebno u Poljicima, ukidanjem srednjovjekovnih povlastica, čestim pozivima u vojsku zbog gotovo neprekidnih ratova, te mučne radove na građenju puteva, da bi se razumjelo kako je lako bilo pokrenuti puk da radosno dočekuje austrijsku vojsku 1808. god. prilikom njezinog prodora u Dalmaciju.

Na taj način ovaj dobro zamišljeni i sveobuhvatni pokušaj europeizacije nama bliskih krajeva nije uspio. Zdrava zamisao, uz poneku iznimku sasvim realni programi, materijalna ulaganja, osnivanje znanstvenih institucija u privredi, unaprjeđenje prosvjete i proizvodnje novih škola, modernizacija uprave itd. za narod su bile sporedne vrijednosti.¹⁵ Krajem 80-ih godina istoga stoljeća Austro-Ugarska će se naći pred istim zadatkom. Pa, iako "kapacitet prihvaćanja promjena", odnosno izmak iz sjene srednjovjekovlja, nije u BiH bio znatniji nego u Dalmaciji, njezin je pokušaj bio uspješniji. Vjerojatno joj je zadatak bio olakšan prethodnom suglasnosti europskih sila i mogao je uspijevati dok su njihovi latentni antagonizmi ostajali potisnuti. U povjesnim relacijama, međutim, to je razdoblje vrlo kratko trajalo.

Doba austro-ugarske vlasti

God. 1878. završeno je jedno dugo razdoblje hercegovačkoga gospodarstva, čije se osnovne značajke pokušalo prikazati na prethodnim stranicama. Činilo se tada da će dugogodišnju letargiju, koju su brojne reforme Turskoga Carstva sredinom 19. st. pokušale preobraziti u aktivitet, ali u tome nisu uspijevale, zamijeniti već isticani "nagon za privredivanjem", koji je tako brzo mijenjao sliku Europe. I ne samo privrednu! I da će biti jedan od temeljnih zadataka nove vlasti da svojom politikom potakne ne samo "europeizaciju" hercegovačkoga krajolika sa slikom novih gradova, uređenih sela, ukroćenih vodotoka i suvremenih prometnica, nego i prioritetno razbuđivanje toga nagona.

¹⁴ FERDO ŠIŠIĆ, op. cit., 388.

¹⁵ Možda je preuranjenost pokušaja dalekosežne modernizacije (u nekim elementima programa) jednoga i psihološki i fizički zaostalog objekta na strani razumijevanja odbijanja cjelokupnoga pothvata? Npr. namjera Marmonta da "dalmatinsko uzmorje pretvori u Azurnu obalu sa... i privlačnim restoranima..."? (ENZO BETTIZA, *Ehzil*, Split, 2004., str. 127).

Jesu li ta očekivanja bila pretjerana? I kako se, u odnosu na njih, odvijao gospodarski razvitak, koji ovoga puta nije smio trajati u apatiji, nego proisteći iz nemira? Iz potrebe da se svijet učini boljim, a život lakšim.

Smatrajući odgovor na ovo pitanje ključnim da bi se moglo objektivno ocijeniti rezultate vladavine jedne, u to vrijeme, od najvećih svjetskih sila ovim djelićem njezinog carstva, na njemu će biti težište teksta što slijedi.

Na Berlinskom kongresu (13. 6. - 13. 7. 1878.), koji je uslijedio poslije završetka rata između Rusije i Turske, a na kojem su sudjelovali predstavnici zaraćenih strana, te Njemačka, Austro-Ugarska, Francuska i Italija donesen je, među ostalim, i zaključak da se BiH preda u upravu Austro-Ugarskoj.

BiH, međutim, nije bila priključena niti jednoj državi Monarhije, nego je ostala zaseban upravni organizam, na koji su imali utjecaja i monarh, i zajednička vlada, i vlade Austrije i Ugarske jednim više ili manje komplikiranim upravnim sustavom.

U BiH zakonodavstvo je pripadalo vladaru, a predлагаč zakona bila je Zemaljska vlada. Monarh je imao puno vladalačko pravo nad okupiranom zemljom, u kojoj sve do 1910. god. nije bilo općenarodnoga predstavništva. U parlamentarnoj državi, kakva je bila Austro-Ugarska, BiH je bila izvan dualističkoga ustroja Monarhije, bila je samo "državna zemlja", *corpus separatum*, u kojoj se upravljalo apsolutistički.

Vrhovnu upravu u BiH imalo je Zajedničko ministarstvo financija, kojemu je centralizirani državni aparat u zemlji bio podređen preko zemaljskoga poglavara, odnosno civilnoga adlatusa. Na taj način Zemaljska vlada predstavlja izvršni organ toga ministarstva. A još 1879. god. formiran je u okviru Zajedničkoga ministarstva financija "Bosanski biro", koji je obavljao sve poslove što su se ticali BiH. U njegovu su okviru formirana odjeljenja i odsjeci po uzoru na organizaciju Zemaljske vlade, pa je na taj način osigurana stroga kontrola rada svih organa uprave u zemlji.

Austro-ugarske su vlasti, nadalje, zadržale zatečenu administrativno-teritorijalnu podjelu zemlje. Naslijedenih 6 okruga ostalo je i dalje, dok se broj kotara i kotarskih ispostava neznatno povećao.

Međutim, neriješeni unutarpolitički problemi u BiH bili su glavnim uzročnikom aneksije 1908. god. Nakon toga konačno je utvrđeno do tada nikada precizno definiran status ovoga *corpus separatum* u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tim je aktom prestao nad njim sultanov, a započeo habsburški suverenitet.

Austro-ugarska ekonomска politika u BiH sastojala se od tri bitna elementa: od iskorištavanja prirodnih bogatstava ovih krajeva u funkciji potreba vlastitoga gospodarstva, te njihove prerade do stupnja koji bi bio

nužan da bi njihovo daljnje korištenje bilo do optimuma rentabilno; od pažljivoga balansiranja razvijanja agrarnoga gospodarstva ne dirajući u temeljni društveno-ekonomski odnos na selu, nego nastojeći ga osuvremenjivati perifernim mjerama; od razvijanja nekonkurentne proizvodnje onoj već postojećoj u Austriji i Ugarskoj, zapostavljajući i u ovom slučaju neposredne ekonomske interese ovih krajeva.

Uz to, gospodarski se razvitak ovdje odvijao u ambijentu, često divergentnih interesa Austrije i Ugarske. Njihov međusobni rivalitet, pa i ekonomski antagonizam, bili su trajno obilježje cijelog ovog razdoblja. Među ostalim, i zbog toga su one, od samoga početka okupacije, vrlo pažljivo pratile pojavu jednoga novog potencijalnog konkurenta BiH te svoj oprez pretočile u konkretnu politiku.

Međutim, a prema već spomenutom, sve do 1910. god. u BiH se "vladalo dekretom", bez mogućnosti suodlučivanja njezinog stanovništva o bilo kojim pitanjima. Tako se nisu mogle izražavati ni primjedbe, prijedlozi, ili čak, zahtjevi domaćega gospodarstva ni na aktualnu privrednu problematiku, ni na ekonomsku politiku. Ono, što je bila usvojena praksa u svim drugim krajevima dvojne Monarhije.

Na primjer, od 1852. god. na cijelom državnom području funkcionirao je sustav privrednih komora. Od tada su u neposrednom susjedstvu, u Splitu i Zagrebu, postojale trgovačko-obrtničke komore, ito s bitno većim kompetencijama od onih, koje će biti dodijeljene prividno istoj takvoj komori, osnovanoj u Sarajevu u rujnu 1909. Takav diskriminatorski čin bio je vlastima omogućen jer je položaj BiH u sklopu Austro-Ugarske bio takav da o osnivanju komore nisu mogli odlučivati sami privrednici, nego ni Zemaljska vlada za BiH. Za to je bilo mjerodavno Zajedničko ministarstvo financija, ali je donošenje zakona o osnivanju komore odobravao isključivo car.

Zemaljska vlada za BiH radila je još od 1907. god. na pripremi zakona o trgovačkoj i obrtničkoj komori u Sarajevu. Međutim, tijekom ovih predradnja Zajedničko ministarstvo financija davalо je primjedbe, koje su, u pravilu, i usvajane i koje su imale za cilj zaštitu interesa stranoga kapitala u BiH, ograničavanje utjecaja domaćega elementa i stvaranje od komore isključivo savjetodavnoga tijela, koje bi bilo vladin pomoćnik u vođenju privrednih poslova.

Upravo je slovo i duh ovoga zakona, kojim je bilo onemogućeno bilo kakvo uplitanje domaćega elementa, izuzev savjetodavnoga statiranja, u stadiju donošenja privrednih odluka, u punoj mjeri opravdao izjavu iz 1912. god. zajedničkoga ministra financija Bilinskoga da je "Bosna i Hercegovina u izvjesnoj mjeri bila tretirana kao kolonija".

I sada slijedi markantan primjer kolonijalističkoga odnosa austro-ugarske države prilikom usvajanja i realizacije njezine ekonomske politike u BiH. Za vrijeme njezine vlasti izgrađen je u novostečenim krajevima, sa susjednim nepovezani sustav željezničkih pruga s krakovima prema eksploatacijskim područjima. Jedan od zadatka mu je, očito, bio da olakša izlazak prirodnih bogatstava iz BiH. A “nepovezanost” proistječe iz toga što su u ovom sustavu bile isključivo uskotračne pruge, kojih više u susjednim krajevima (pa ni u Europi!) nije bilo. Stoga je stajalište nesumnjivoga znanstvenog autoriteta Mije Mirkovića kako je tadanja izgradnja željezničkih mreža u BiH, Hrvatskoj i Vojvodini utjecala “na usporavanje stvaranja ekonomske samostalnosti tih zemalja”¹⁶ značajan prilog razumijevanju ekonomske politike Austro-Ugarske Monarhije u tim danima i na ovim prostorima.

Dolaskom u sastav nove države, proces ekonomskega razvjeta odvijao se i u Hercegovini u izmijenjenim uvjetima. Jedan od ključnih, gospodarsku politiku, nastojali smo ocrtati njezinim osnovnim karakteristikama. Ali, s nemalim značenjem uz nju su djelovali i drugi faktori razvjeta, tj. “odrednice”. A njih treba sada u izmijenjenim okolnostima prevrednovati. I nastojati ocijeniti djelovanje nove ekonomske politike na stupanj njihove iskoristivosti.

U ovom se radu, nadalje, smatra da je u prošlosti, u specifičnoj situaciji Hercegovine radna snaga, odnosno njezin ukupni (misaoni i fizički) potencijal kao razvojni činitelj mogao (trebao) biti od prvorazrednoga značenja. Ali, i da je više stoljeća, što su prethodila austro-ugarskoj okupaciji, bio pasivan. Nastojali su se obrazložiti uzroci tome.

Međutim, ni austrijska ekonomska politika, usprkos očekivanju, nije omogućila tom potencijalu da se u potpunosti izrazi. U sterilnom podneblju birokratskoga centralizma domaćem čovjeku nije bilo omogućeno da stvaralački sudjeluje pri projektiranju gospodarskoga razvjeta svoga zavičaja. Niti kao jedan od sudionika u odlučivanju o gospodarskim problemima svakodnevice. Izuzev kao “nepitajući se” savjetnik.

Ali, u najznačajnijem segmentu hercegovačkoga gospodarstva u poljoprivredi dogodio se zaokret značajniji od materijalnih ulaganja i drugih poticaja. Višestoljetni osjećaj bespomoćnosti i iz njega proistekla ravnodušnost sada se povukao pred aktivnim odnosom prema vlastitoj budućnosti. Naglo povećanje proizvodnje duhana, vjerojatno radno najintenzivnije kulture na ovim prostorima, bez te promjene ne bi bilo moguće. A to je samo jedan od primjera.

¹⁶ MIJO MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968., str. 267.

Nesnosna i višestoljetna zabrana obrtnicima da unapređuju svoju proizvodnju bila je ukinuta još za osmanske vladavine, u prvoj polovici 19. st. Taj "novostečeni prostor slobode" i u ovom vremenu podizao je stupanj korištenja realnoga radnog potencijala u ovoj djelatnosti, ali je izostala uvjerljiva politika njezinog unapređenja, pa su i pomaci bili nedovoljni.

Čini se, na kraju, da je osnovni uzrok usporednom preobražaju obrtništva u to doba bio posljedica nepoticajne ekonomске politike u toj oblasti, kreirane bez učešća njezinih glavnih nosilaca.

Ekonomski vrijednost *zemljopisnoga položaja* Hercegovine u ovo je doba ponovno pogoršana, pa nije mogla davati impulse njezinom privrednom razvitu. Jer, ovi su krajevi sada bili udaljeni od glavnih ekonomskih tokova i njima izazvanoga privrednog dinamizma i unutarnjim granicama, i zatvorenim sustavom uskotračne željeznice, i, posebno, izloženom ekonomskom politikom.

Silnice najintenzivnijih ekonomskih zbivanja sada su bile na zapadu zemlje, daleko od ovih krajeva. Austrija je forsirala magistralnu željezničku liniju Beč - Ljubljana - Trst i tršćansku luku, a njezina partnerka luka u Rijeci, povezanu s mađarskim prometnim sustavom prugom preko Zagreba. Jedna od posljedica ove prostorne alokacije bila je da su dalmatinske luke izgubile ono ekonomsko značenje za ove krajeve, što su uspijevale zadržati do početka 19. st. Nekoć moćni trgovački, i uopće privredni, emporij Dubrovnik raspolagao je od 1901. god. opustjelom lukom, koja je tada svedena na špeditorsku lučicu (svaki je deminutiv ovdje sasvim umjesan!) za drvo, kakve su u to vrijeme već i u kolonijalnim zemljama nestajale. A druga, potencijalno važna luka za ovaj kraj Metković podigla je svoje značenje završetkom željezničke pruge Metković - Mostar - Sarajevo, koja se, međutim, ubrzo pokazala neuvjetnom. Njezin godišnji kapacitet od oko 600 tisuća tona nije mogao osigurati ekonomično poslovanje ni pruzi ni luci. Ovaj "lučki grad" postao je tako samo blijadi refleks Narone, a za Hercegovinu bi se moglo kazati da je njezino gospodarstvo u to doba imalo prugu bez pruge i luku bez luke.

Konačno, ovome treba dodati da je granica između Hercegovine i Dalmacije sada bila neprohodnija nego za vrijeme Mlečana. Prirodni jedinstveni ekonomski prostor ostao je i dalje neprirodno podijeljen, što je samo snižavalo ionako nisu ekonomsku vrijednost zemljopisnoga položaja Hercegovine u austro-ugarsko doba.

Nakon ovih sažetih uvodnih obrazloženja, a radi upotpunjavanja osnove za konačni zaključak o uspješnosti austro-ugarske politike na rješavanju zadatka na unaprjeđivanju ekonomskoga stanja (i) Hercegovine,

nužan je pregled o promjenama i novim dometima u razvitku pojedinih grana privrjeđivanja. Taj će pregled, vrlo često samo implicite, biti osvrt i na (eventualne) promjene u odnosu ovdašnjega stanovništva prema gospodarskom napretku, čija je viševjekovna nametnuta pasivnost bila jednim od temeljnih uzroka isto tako viševjekovnoga gospodarskog posrtanja.

Promjena u gospodarstvu

Poljoprivreda

Austro-Ugarska je dobila mandat za okupaciju BiH, među ostalim, i uz obvezu rješavanja agrarnih odnosa. Međutim, nova je vlast zadržala u cijelini osmansko agrarno pravo, koje je u prethodnom razdoblju bilo glavnim uzrokom čestih nemira i pobuna. Ali, nastojala je mnogim mjerama unaprijediti poljoprivrednu proizvodnju, pa se ambijent, u kojem se ova djelatnost razvijala, ipak mijenjao. Prevladavanje robnonovčanih odnosa nad naturalnom razmjenom, zatim industrijalizacija, te okruženje s razriješenim feudalnim odnosima na selu, utjecali su na promjene. Fakultativni otkup kmetova bankarskim kreditima, što ga je ozakonila vlada, trebao je, također ubrzati taj proces, ali taj pokušaj nije doveo do očekivanih rezultata radi visoke cijene kredita. U 1910. god. na području mostarskoga okruga bilo je još uvijek 6439 kmetskih, ili 16,4 % od ukupnoga broja (39.190) poljoprivrednih domaćinstava.

Nova je vlast, ipak, nastojala i drugim mjerama podizati agrarnu proizvodnju i time olakšavati položaj seljaka. Poticala je i pomagala uvođenje novih, kvalitetnijih poljoprivrednih kultura, intenzivniju obradu zemlje, organizirala na suvremenim način sađenje i obradu duhana, uvođila sijanje šećerne repe i kvalitetnije voćne sorte, sve preko, za to osnovanih, poljoprivrednih i vinogradarsko-voćarskih stanica. Po kotarskim je mjestima osnivala veterinarske stanice, odnosno ispostave, kojima je trajni zadatak bio oplemenjivanje postojećih i uvođenje novih pasmina u stočarstvu.

Kod dvije poljoprivredne kulture, koje su od velikoga značenja za znatan dio ovih krajeva, duhana i grožđa, pozitivni su pomaci bili očevидни. Tako se proizvodnja duhana povećala od 1880. do 1913. god. za gotovo 7 puta: od 877,4 na 5963,8 t. Prosječan broj sadilaca je bio oko 15.300, dok su površine pod duhanom, također u prosjeku, iznosile oko 2800 ha. Stalno rastuća proizvodnja duhana dovela je do izgradnje za to doba suvremenih tvornica za preradu duhana u Mostaru, ali i u tri bosanska grada. Između 1880. god. na ovoj su sirovinskoj osnovi podignute četiri

tvornice: u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Travniku. Pri tome je sarajevska imala kapacitet kao tri ostale, a mostarska je bila na razini ostale dvije (!), iako se nalazila u središtu uzgajanja duhana.

Jedina gospodarska aktivnost iz ove oblasti, koja je desetljećima održavala vrlo visoku kvalitetnu razinu svojih proizvoda, na hercegovačkom je tlu bila proizvodnja i prerada grožđa. U 1910. god. u Hercegovini je pod vinogradima bilo nešto ispod 6000 ha (u Bosni oko 640 ha), a u 1912. god. proizvedeno je oko 1200 vagona vina. To je doba bilo i doba značajnih uspjeha hercegovačkih podrumara na vanjskom tržištu i raznim sajmovima, gdje su stjecali brojna priznanja za proizvode svojih suvremenih tehnologija. Ne bi se moglo kazati da je u tom prodoru austro-ugarska vlast bila po strani. Međutim, zbog pojave i ekspanzije bolesti na lozi, Hercegovina je dočekala kraj Prvoga svjetskog rata s prepolovljenim površinama vinograda.

Austro-ugarske su vlasti, nadalje, promišljeno prilazile dugoročno zasnovanim radovima na odvodnjavanju periodično plavljenih poljoprivrednih površina, na vodoopskrbi bezvodnih područja, na poboljšavanju zdravstvenih prilika u nekim krajevima isušivanjem baruština i suzbijanju malarije i, uopće, na stvaranje povoljnijih uvjeta ne samo u proizvodnji, nego i u životu na selu.

Uz ove činjenice moglo bi se utvrditi kako se u ovom razdoblju i hercegovačka poljoprivreda nalazila u jednakim uvjetima kao i na drugim područjima BiH. Usprkos nametnutim ograničenjima, činjeni su naporci da se podigne na višu razinu. I dalje, da su prirodni izvori, koji su od značenja za poljoprivrednu djelatnost, tada bili (znatno) bolje iskoristavani nego ranije. To nije bila posljedica samo drugačije ekonomске politike, nego i drugačijega odnosa najneposrednije zainteresiranih. Promjene, koje su se tada zbirale u ovom važnom privrednom potencijalu bile su dugoročnoga karaktera, što je povećavalo njihovo stvarno značenje.

Ali, glavni zadatak, naglašen u početku ovoga odlomka teksta, ostao je neriješen, pa su, ipak, kako ističe Ilijas Hadžibegović “sve preduzete ekonomski mjere dale veoma skromne rezultate u rješavanju složenih agrarnih odnosa, jer se naslijeđeni pravni sistem nije mogao pomiriti sa principima racionalnog privređivanja i sa potrebama moderne države”.¹⁷

¹⁷ “Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878-1914)”, Jugoslavenski historijski časopis, 1-2, Beograd, 1974., str. 106.

Rudarstvo

Jedan od osnovnih zadataka austro-ugarske ekonomске politike u BiH, kako je već navedeno, bio je “iskorištanje prirodnih bogatstava”, a da bi se taj zadatak počeo izvršavati, nije se gubilo vrijeme. Već 1879. god. organizirana su sustavna geološka istraživanja, koja su ubrzo obuhvatila i neke dijelove Hercegovine.

Tijekom tih istraživanja utvrđene su, osim od ranije poznatih nalazišta ugljena, lokacije i rezerve hematita i željezne rude u okolini Jablanice, te u blizini Rame. Namjere eksploatacije ovih sirovina bile su, čini se, ozbiljne, a dokumenti pokazuju da je Prvi svjetski rat obustavio otvaranje rudnika željezne rude u Tovarnici, sjeverozapadno od Jablanice.

Zanimljivo je da su u 1908. god. bila započela istraživanja u okolini Kočerina, Širokog Brijega i Posušja boksita, rude čije je vrijeme tek dolazilo!

U 1905. god. započeo je s radom Rudnik mrkoga uglja u Mostaru, ali je tek nakon završetka rata, u 1919. god., proizvodnja u njemu dosegla oko 8 tisuća tona. U isto je vrijeme u Gacku vršena eksploracija ugljena, ali samo u malim količinama i za lokalne potrebe.

Vrijednost ovih radova za hercegovačko gospodarstvo bila je u tome, što je iza njih ostala obilna tehnička dokumentacija, koja je korištena čak i poslije Drugoga svjetskog rata. Dakle, ta se vrijednost mogla iskoristiti tek u budućnosti. Pa je, na primjer, ozbiljno pomogla otvaranju prvih ležišta boksita u 30-im godinama prošloga stoljeća, a usmjeravala je i daljnja istraživanja željezne rude, čija se eksploracija prije 50-ak godina vrlo ozbiljno razmatrala, pa je za te potrebe bilo osnovano i poduzeće.

Dakle, ova je privredna djelatnost, uz male iznimke, bila u to vrijeme u Hercegovini neaktivna u oblasti proizvodnje, ali je ostavila vrijednosti koje su se mogle iskoristiti u budućnosti. Pa, iako su njezine istraživačke aktivnosti proistekle iz, vjerojatno, egoizma ekonomске politike, ovom su kraju bile korisne, jer je saznao više o sebi i bilo mu je kasnije lakše razumjeti objektivno značenje njegovoga prirodnog bogatstva. A treba podsjetiti i na nerijetko mišljenje po kojem “mostarski rudnik uglja ne bi nikada proradio da ga Austrija nije temeljito pripremila”.

Obrtništvo

Ni u jednoj gospodarskoj djelatnosti, kao što je to bio slučaj u obrtništvu, nije se ogledala bit austro-ugarske ekonomске politike u *corpus separatum: prilagođavanje zatečena gospodarstva interesima austrijske i madarske privrede umjesto interesima napretka ovih zaostalih krajeva*.

A kakvo je bilo "zatećeno gospodarstvo", u ovom slučaju zanatstvo, u vrijeme dolaska novih gospodara? Po svom značenju zanatstvo je ovdje dolazilo odmah iza agrarnoga sektora. Sve do kraja osmanskoga perioda ono se razvijalo u dvije odvojene grane: u kućnoj radinosti, koja je podmirivala gotovo sve potrebe seoskih domaćinstava, te u gradskom zanatstvu s assortimanom roba više namijenjenom orijentalnom tržištu. Tržište, na kojem se ova obrtnička radinost odvijala, bilo je veoma ograničeno i gotovo zatvoreno od "neturskog" dijela svijeta. Otuda i niska razina njegove razvijenosti.

A kakve su bile snage ovih "zaostalih krajeva", koje su poticale razvitak zanatstva? Kakva je, u kvantitativnom pogledu, bila mreža gradova u mostarskom okrugu, glavnem potrošaču obrtničkih proizvoda i usluga?

U 1885. god. udio gradskoga stanovništva u ukupnom stanovništvu Hercegovine iznosio je 17,8 % (33.325 i 187.574). Nakon četvrt stoljeća, u 1990. god., taj se udio smanjio na 16,6 % (44.357 i 167.038), iako je došlo do brojnoga porasta za jednu trećinu. Međutim, i u tadašnjim gradovima znatan je dio stanovnika živio od poljoprivrede: u Mostaru 31,3 %, u Konjicu 34,3 % sve do Gacka (71,4 %). Ali u Sarajevu tek 6,4 %.

U novim uvjetima, dakle, gradovi nisu mogli biti pokretači ekonomskoga razvijenja Hercegovine. A kakvi su bili dometi mostarskoga zanatstva u vrijeme kada je bio pred radikalnim promjenama, dakle oko 1880. god.? Na to će se pitanje pokušati odgovoriti uspoređivanjem "intenziteta razvijenosti obrtništva" u Mostaru te u nekoliko gradova Hrvatske.¹⁸ U 1879. god. udio broja obrtnika u Mostaru (199) u broju gradskih stanovnika (10.848) bio je 1,83 %. Godinu dana kasnije ti su procenti iznosili u Varaždinu (782 i 10.371) 7,54 %, u Karlovcu (507 i 5824) 8,70 %, te u Osijeku (1216 i 18.957) 6,41 %. Iz ovih podataka slijedi da je u vrijeme, otprilike, početka austro-ugarske okupacije ovih krajeva "gustoća obrtnika" u gradu podjednake veličine, Varaždinu, bila 4,1 puta veća nego u Mostaru, u dvostruko manjem Karlovcu 4,75 puta veća, a u gradu za oko tri četvrtine većem, Osijeku, za oko 3,5 puta. Ti podaci, u svakom slučaju, nešto govore i o intenzitetu i o kvaliteti gospodarskoga života u uspoređivanim gradovima u to vrijeme. A vjerujemo da i ocrtavaju dva neposredno bliska, a različita svijeta. Jedan je već sigurnim koracima počinjao pratiti razvijenije zemlje, a drugi se mučio da bi se trgnuo iz zaostalosti u očekivanju da će mu *netko* u tome pomoći.

¹⁸ VLADO SMOLJAN, *Poglavlja iz ekonomске historije Hercegovine*, Mostar, 1996., str. 210.

A zašto je nova vlast *moral*a promišljenom politikom stvarati stimulativni ambijent za razvitak obrtništva? U prvom redu radi integralnoga napretka krajeva, za čiji je razvitak postala odgovornom. A i zato jer se sve to događalo mnogo vremena nakon što je industrijska revolucija postavila temelje novih gospodarskih sustava, u kojima je za dosezanje novih ekonomskih dometa sredstvom postala industrijalizacija; jer je ondašnji sustav hercegovačkih gradova bio nejak za zadatke razvojnoga žarišta, pa je trebalo stvarati ambijent za brzi napredak obrtništva, kao izazivača pojave manufakture i industrijskih pogona.

Austro-ugarska, dakle, nije trebala graditi industriju u zaostalom kraju, čiji je kapacitet prihvaćanja novih ekonomskih sadržaja bio za nju sasvim nedovoljan, ali je trebala isprovocirati njezinu pojavu organskim izrastanjem iz obrtništva.

Nova vlast to nije učinila. Postupala je upravo onako, kako su u povijesti postupali jaki, koji su svojoj lakovosti podčinjavali slabije. Usporedba je, pri tome, sasvim očevidna! A u toj istoj povijesti primjer je kako u ovom istom kraju postupa *domaći* čovjek kada je u prilici da ga unaprjeđuje. I to primjer star više od četiri stoljeća, koji je u ovom tekstu već opisan. To je onaj slučaj izgradnje Novoga, novoga grada na ulazu u bokokotorski zaljev, kada je Stjepan Vukčić Kosača privlačio iz raznih krajeva obrtnike raznih struka raznim povlasticama sve do otkupa cjelokupne proizvodnje.

Umjesto sličnih pothvata, koji bi više odgovarali novom vremenu, ova tada suvremena, europska sila, nije pratila bilo kakvim zaštitnim i poticajnim mjerama napredak ove djelatnosti. A relativno brzo promjena načina života, kao i tržišne potražnje, dovela je do likvidiranja čitavih njezinih dijelova. Tada su iz mostarskih uličica nestale čurčije, terzije, abadžije, kazazi itd. ali su novi ljudi s novim proizvodima vrlo sporo ih zamjenjivali.

U takvom stanju Zemaljska je vlada nastojala zamijeniti prave aktivnosti na usponu i europeizaciji ovdašnjega obrtništva vrlo nejakim pokušajima, ito s gotovo 20-godišnjim zakašnjenjem, te je svojom naredbom 3. veljače 1909. nastojala propisima regulirati sva pitanja zanatstva. "Međutim, ona je samo podijelila obrtnike na koncesionare i slobodne, dok su ostala i dalje netaknutim najvažnija pitanja ove djelatnosti."¹⁹

¹⁹ Božo MADŽAR, "Djelovanje Trgovačke i Obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od osnivanja 1909. do kraja", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, XII-XIII*, Sarajevo, 1972.-1973., str. 218.

Uz to, pokušaji na osuvremenjivanju zanatstva što su ih nove vlasti činile, pokazivali su više volje za spašavanje egzotike, nego za ugrađivanje suvremenih pokretača u jednu zaostalu djelatnost. U Sarajevu je u 1886. god. otvorena direktnim angažiranjem Zemaljske vlade državna radionica, u kojoj su se izrađivali razni ukrasni predmeti, većinom suveniri. God. 1892., također u Sarajevu, proradila je Zemaljska tkaonica čilima s ograncima u Konjicu, Stocu, Livnu, Širokom Brijegu i Gacku, a koja je u svom programu imala tkane i ručno rađene čilime, a Tkaonica beza i vezionica imala je svoje podružnice u Konjicu, Trebinju i Širokom Brijegu. U nedostatku točnijih podataka, posredni zaključa o relativnoj razvijenosti neke privredne djelatnosti može se izvesti iz podataka o udjelima Hercegovine u basansko-hercegovačkoj razvijenosti.

U okrugu Mostar (današnjoj Hercegovini) živjelo je u 1910. god. nešto preko 14 % stanovnika BiH, dok je u isto vrijeme u industriji i rudarstvu²⁰ broj zaposlenih (u relativnim odnosima) ovdje bio dvostruko niži (7,78 %). U tom zbiru pokazuje se da je zanatstvo ovdje bilo (relativno!) razvijanje od industrije, jer je u 1910. god. Hercegovina sudjelovala s 12,9 % u ukupnom broju "obrtnih poslova", a s 9,5 % u broju zaposlenih u njima.

Industrija

Austro-ugarska okupacija je zatekla BiH tek s mjestimičnim i nejakim začecima industrijske proizvodnje; feudalni društveni sustav bio je još gotovo nenačet. A nove su vlasti željele ubrzano privesti eksploraciji prirodna bogatstva ovih krajeva, pa se industrijalizacija razvijala uza snažnu državnu intervenciju. Stoga je ovdje razvitak industrije i rudarstva tekan u nepovoljnijim uvjetima nego u državama, koje su imale punu samostalnost u početku snažnog kapitalističkog razvitka.

"Prve investicije u industriju Bosne i Hercegovine vršio je zemaljski erar, demonstrirajući pred znatiželjnim kako su to unosni i sigurni poslovi... Tako je zemaljski erar bio vlasnik: 11 ugljenokopa, 1 rudnika željezne rude i 2 solane. Udrvnoj industriji erar je imao 14 režijskih poduzeća pri šumskim upravama... U tekstilnoj industriji dva poduzeća bila su u državnim rukama, u kemijskoj također dva, u duhanskoj četiri, dok je u željezari Vareš erar učestvovao sa 56 %, a u željezari Zenica sa 14 %

²⁰ Statistika je u to vrijeme obuhvaćala u zajedničkoj stavci broj zaposlenih u ove dvije djelatnosti, tj. u industriji i rudarstvu.

udjela... Grafičku industriju, nekoliko malih poduzeća prehrambene i industrije papira podigli su pojedinci.”²¹

Prema tome, industrijalizacija BiH u ovom je razdoblju bila rezultat državne politike, na koju stanovništvo, kako je to u prethodnom poglavlju razjašnjeno, nije moglo utjecati.

U 1885. god., do kada se nova vlast bila već u određenoj mjeri konsolidirala, izvršen je popis industrije na osnovu tadanjih kriterija, kojim su obuhvaćeni i mlinovi za žito (u Konjicu ih je popisano 532!) i kazani za pečenje rakije u seoskim domaćinstvima. Uz dvije tvornice (duhana u Mostaru i “ćilimaru” u Stocu), te uza spomenute mlinove i kazane, u Hercegovini je tada bilo krečana, kamenoloma (samo u okolici Stoca 15) i 12 rudnika uglja slučajnih nalazišta, koja je koristilo okolno stanovništvo.

Na toj je osnovi započela i razvijala se industrijalizacija ovih krajeva, u kojemu poslijе već izgrađene mostarske tvornice duhana ovaj kraj nije “dobio” niti jedan ozbiljniji industrijski kapacitet. Pa, usprkos objektivnom isticanju siromaštva ovih krajeva s drvetom, ipak je njegova prerada bila u 1910. god. najrazvijeniji (iako i sama polurazvijena!) dio ovdašnje industrije. Kod koje su se kvalitetnija obilježja mogla tek nazrijeti u začecima proizvodnje uglja, zatim u dvije gradske elektrane (u Mostaru i Bileći), te u tri tiskare u Mostaru.

Na prethodnim je stranicama podatak da je u 1910. god. udio ovdašnjega u ukupnom bosanskom i hercegovačkom stanovništvu bio nešto preko 14 % (14,07), te da je udio broja ovdje zaposlenih u zanatstvu i industriji u ukupnoj zaposlenosti u ovim djelatnostima iznosio 7,78 %. U odnosu na bosansko-hercegovački prosjek to je bilo svega 55 %. Dakle, prema ovom kriteriju, okrug Mostar je krajem austro-ugarske vlasti dosegao tek polovičnu razinu industrijalizacije BiH. Ovdje treba još dodati da se od 121 industrijskog poduzeća na teritoriju Hercegovine nalazilo svega 10, a od toga 5 u Mostaru, 3 u Konjicu, te po 1 u Gacku i Bileći. A imamo li u vidu da se nijedno od tih poduzeća po svom potencijalu nije moglo mjeriti sa sličnim u Bosni, onda se uočava kako je u to doba trend zaostajanja Hercegovine bio posve očit.

I, na kraju, treba još navesti jedno stajalište već citiranoga autora: “Industrija Bosne i Hercegovine podignuta do 1918. godine imala je izrazit kolonijalni karakter. Naime, u njoj dominira oštra granica koja

²¹ KEMAL HRELJA, “Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do drugog svjetskog rata”, *Act hisorico-oeconomica iugoslaviae*, vol. I, Zagreb, 1974., str. 25-26.

dijeli tu industriju na brojem i značenjem daleko veći dio eksportne industrije i na drugoj strani pedesetak sitnih industrijskih poduzeća lokalnog značenja. U prvu grupu spadaju rudarstvo, metalurgija, drvna kemijska i duhanska industrija.”²²

I još, kao zaključak

Kako je u izvoznim poduzećima na kraju ovoga perioda bilo u BiH zaposleno 44.380 (85,8 %), a u lokalnim 7350 (14,2 %) radnika, potvrđuje se uvodno stajalište o efektima industrijalizacije, kojom u jednoj zemlji upravlja i dirigira strana država. Kako se u slučaju takvoga odnosa u BiH vidi, ovdje je od 1878. do 1918. god. načinjen značajan pomak u gospodarskom razvitku, ali mu je sadržaj bio diktiran, pa za ove krajeve nije mogao biti optimalan.

U doba austro-ugarske uprave u BiH ovaj je kraj brže ekonomski napredovao; mnogostoljetno zaostajanje kao da je bilo savladano. Slika gradova ubrzano se mijenjala, pa su, zadržavajući u svom izgledu i vrijednosti prošlih vremena, poprimali, uglavnom samo vanjska (!), obilježja europskih gradova. Jer, u pozadini vidljivih promjena vegetiralo je selo s napretkom proizvodnje i probuđenom voljom stanovništva za mijenjanje uvjeta življenja, ali i još uvijek neprevladanim kmetskim odnosima.

Logika viših interesa ponovno je bila jača od mogućnosti što su se same nudile, pa je u tom protuslovlju između nametnutoga i objektivnoga Hercegovina i dalje ustrajavala. Kao da je na izoliranoj čestici zemlje, dok su se posvuda oko nje najavljavali novi svjetovi. Pa će s teškim opterećenjem i iz ovih vremena, što se nastojalo u ovom radu obrazložiti hercegovačko gospodarstvo krenuti u budućnosti.

A kada se u njoj zatekne, utkano u širi, ekonomski aktivni, prostor, morat će svladavati prave korake na svom preobražaju u kompetentni dio novoga privrednog organizma. Sa zakašnjnjem, koje nije rezultiralo iz svojevoljne pasivnosti ovdašnjih ljudi.

²² ISTO, 29.

EINFLUSS DER BEVÖLKERUNG AUF DIE WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG DER HERZEGOWINA

Zusammenfassung

Der Schwerpunkt dieser Arbeit liegt in der Suche nach einer Antwort auf die Frage, ob in der Vergangenheit der Herzegowina ihre (spärlichen) natürlichen Ressourcen für die wirtschaftliche Entwicklung ausreichend ausgenutzt wurden bzw. ob diese Gegend unbedingt arm sein musste, und ob physische und intellektuelle Fähigkeiten ihrer Bevölkerung aktiv im Kampf für die Existenz und den Fortschritt waren. Dabei hat man die Potentiale anderer Entwicklungsfaktoren außer evidenter und gegebener beiseite gelassen, wie manche nahe und weite Länder den Mangel an eigenen Produktionsquellen durch verschiedene innovative Projekte ersetzt haben. Darüber wurde in den vorausgehenden Artikeln geschrieben.

In diesem Text wird also die Antwort auf die Frage gesucht: Ob in der Vergangenheit der Herzegowina die unmittelbar zur Verfügung stehenden Voraussetzungen (natürliche und menschliche Potentiale) eine aktiver Wirtschaft und ein besseres Leben erreichen hätten können?

Die gefundene Antwort scheint eindeutig zu sein: Die verfügbaren Potentiale des wirtschaftlichen Fortschritts im Zeitraum zwischen dem Zerfall des mittelalterlichen bosnischen Staates und dem Beginn der Österreich-Ungarischen Monarchie wurden nicht entsprechend genutzt. In manchen Zeitabschnitten scheint sogar das verworfen worden zu sein, was man mit wenig Mühe erreichen konnte. Der zuverlässigste Antrieb von allem Positiven - die lokale Gestaltungskraft - wurde ununterbrochen beseitigt und zum Warten verurteilt. Oder weit von Seinem und den Seinen weggeschickt.